यः।) क्ष्वेड़ः। इषुः। यथा, रघुः। ९।७५।
"शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि॥"
तोमरम्। इति मेदिनी॥ वंशकन्विका। इति विश्वः॥ दुःसहम्। दुर्वाक्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ पापम्। इति त्रिकाण्डशेषः। अस्थि। यथा। अथ शल्योद्धारविधिः।
"सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ
निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम्।
कुर्य्याद्विशल्यामथवा नृमानं
ज्ञात्वाथवा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः॥
दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः
शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य।
पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः॥
ततः प्रश्नादिमो वर्णः सन्धार्य्यो यत्नतोऽथवा।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः॥
प्रणवो धरणी धारिणी करौ च तदनन्तरम्।
न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियान्तकः॥"
वह्निप्रिया स्वाहा।
"मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत्।
नवधा मदनक्षेत्रं तया पश्चाद्विलेखयेत्॥
व-क-च-त-ए-हाः श-प-षा नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति॥
प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि
ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि।
क्षौणीशदण्डोरगहेतुमृत्यु-
प्रदं ककारः खरशल्यमग्नौ॥
याम्यां चकारः प्लवगास्थि वेश्म
प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम्।
रक्षोदिशि श्वास्थिगृहस्थितानां
महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः॥
एः पाशिदिश्यस्थि शिशोर्ब्रवीति
मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शल्यम्।
हो वायुकोणे नररूपमस्थि
दारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते॥"
"धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि वित्त-
क्षयकृदथ पकारो वक्ति ऋक्षास्थि शम्भौ।
तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं
वितरति गृहनाथस्यापि गुप्तस्य देवैः॥
यो मध्यभागे भसितं कपालं
कालायसं चाह कुलक्षयाय।
यत्रादपास्यान्यधना प्रमाणं
सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये॥
इन्द्ररक्षो जलेशाने शल्यं शार्द्धकरे कटौ।
वह्न्यन्तककुबेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः॥"
देवीपुराणम्।
"पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत्।
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तकम्॥
गृहारम्भेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते।
शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ *॥
सप्त शल्यानि यथा,—
"नृपो न हरिसेवको व्ययधनो न कृष्णार्पकः
कविर्न सुरजित् कविः श्रुतगुरुर्न सद्वैष्णवः।
गुणी न भगवत्परो रसिकधीर्न कृष्णाश्रयः
स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शल्यानि च॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः॥
शल्यः, पुं, (शल गतौ+यः।) मदनवृक्षः। श्वावित्। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते।८।२।२२।
"वृका वराहा महिषर्क्षशल्या
गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च॥")
नृपभेदः। स तु युधिष्ठिरमातुलः। (अयं हि दुर्य्योधनेन कापट्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डवयुद्धे दुर्य्योधनपक्षं समाश्रयत्। यथा, महाभारते। १। २। २१६।
"मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः॥
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्॥"
कर्णार्ज्जुनयोर्द्वैरथयुद्धे शल्यस्य कर्णतेजो भङ्गकरणे प्रतिज्ञा। यथा, तत्रैव। ५।८।३७-४५।
युधिष्ठिर उवाच।
"सुकृतं ते कृतं राजन्! प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम्॥
एकं त्विच्छामि भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते।
राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि मातुल॥
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि॥
कर्णार्ज्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम।
कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः॥
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि।
तेजोवधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः।
अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल॥
शल्य उवाच।
शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे॥
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम्।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते॥
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे॥
यथा च हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥"
युधिष्ठिरस्तु एनं हतवान्। एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते शल्यपर्वणि १७अध्याये द्रष्टव्यः॥)
सीमा। शलाका। इति हेमचन्द्रः॥ बिल्ववृक्षः। मत्स्यभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥*॥
शल्यनिःसरणौषधं यथा,—
"रुद्र लाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च।
तेन व्रणमुखं लिप्तं शल्यो निःसरति व्रणात्।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर॥"
इति गारुड़े १८३ अध्यायः॥
शल्यः, पुं, क्ली, शस्त्रविशेषः। शेल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शङ्कुः २। इत्यमरः॥ दीर्घायुधः ३ शलः ४ कुन्तः ५ विषाङ्कुरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शल्यकः, पुं, (शल्य इव। शल्य+इवार्थे कन्।) मदनवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ शल्लकीजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। ५। १८।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥")
शल्यकण्ठः, पुं, (शल्यं तद्वल्लोम कण्ठेऽपि यस्य) शल्लकी। इति शब्दचन्द्रिका॥
शल्यलोम, [न्] क्ली, (शल्यवत् लोम।) शलली इति राजनिर्घण्टः॥
शल्यारिः, पुं, (शल्यस्य अरिस्तन्नाशकत्वात्।) युधिष्ठिरराजः। इति हेमचन्द्रः॥
शल्ल, गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर सक०-सेट्।) शल्लकी। इति दुर्गादासः॥ सौत्रधातुरयम्॥
शल्लं, क्ली, त्वक्। इति शब्दरत्नावली॥
शल्लः, पुं, भेकः। इति शब्दरत्नावली॥
शल्लकं, क्ली, (शल्लमेव। स्वार्थे कन्।) त्वक्। इति शब्दरत्नावली॥
शल्लकः, पुं, शोणवृक्षः। इति जटाधरः॥ (शल्लकीजन्तुः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। १७७।
"भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधाकच्छपशल्लकाः।
शशाश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः॥"
शल्लकी, स्त्री, पशुविशेषः। शजारु इति वङ्गभाषा। साहिल इति हिन्दीभाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्वावित् २ शलका ३ शल्यः ४। इति जटाधरः॥ क्रकचपादः ५ छेदारः ६। इति शब्दरत्नावली॥ शल्यकः ७ शल्यमृगः ८ वज्रशल्यः ९ विलेशयः १०। अस्या मांसगुणाः।
"शल्यमांसं गुरु स्निग्धं शीतलं कफपित्तजित्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
भावप्रकाशोक्तगुणाः विलेशयशब्दे द्रष्टव्याः॥
वृक्षविशेषः। (यथा, रामायणे। २। ५५।८।
"क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम्।
शल्लकीबदरीमिश्रं राम वन्यैश्च यामुनैः।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया॥")
तत्पर्य्यायः। गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभिः ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८। इत्यमरः॥ गजभक्षा ९ सुरभी १० महेरुणा ११ महारणा १२ ह्लादिनी १३ सिल्लकी १४ सल्लकी १५। इति भरतः॥ सुरभीरसा १६ शिल्लकी १७। इति टीकान्तरम्॥ सिल्लकी १८ सिल्लभूमिका १९। इति शब्दरत्नावली॥ अश्वसूत्री २० कुन्ती २१। इति जटाधरः॥
शल्लकीद्रवः, पुं, सिल्लकः। इति जटाधरः॥
शल्वः, पुं, शाल्वदेशः। इत्युणादिकोषः॥